

Marek Kochanowski

Wydział Filologiczny

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: m.kochanowski@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0002-4968-009X

Recepcja *Miliardów* Andrzeja Struga po 1945 roku

Miliardy to nieukończony utwór Andrzeja Struga, który jest kontynuacją *Pieniądza*, powieści z 1921 roku. Pierwszy tom ukazał się jeszcze za życia zmarłego w 1937 roku autora, drugi został wydany w 1938 z rękopisu powstałego pomiędzy czerwcem a listopadem 1934 roku. Powieść przedstawia ostatnie lata kryzysu wywołanego krachem na amerykańskiej giełdzie w oparciu o losy kilku zamożnych nowojorczyków: Lucy Slazenger, Harry'ego Shurmana, Ralda, syna Lucy¹. W utworze pojawiają się nawiązania do przekształceń społeczno-ekonomicznych w drugiej połowie lat 20. w Europie, kiedy to można było zauważyć pierwsze objawy kryzysu, którego eskalacja przypadnie na okres załamania gospodarczego w kolejnej dekadzie.

W tekście chciałbym skupić się na krytycznych uwagach dotyczących wymienionej powieści, sformułowanych w latach 1945–1989², czyli w czasie,

¹ Strug opisuje powstanie i działalność National Industrial Recovery Act (w skrócie NIRA), historycznego planu walki prezydenta Roosevelta z kryzysem, który wszedł w życie 16 czerwca 1933. Tom drugi *Miliardów* kończy się pod koniec 1933 roku.

² Omawiany utwór ma tematycznie znikomy związek z jego wcześniejszymi dziełami, z problematyką właściwą dla zaangażowanego ideowo socjalisty. Odczytanie takie dominuje w większości prac poświęconych Strugowi, wydanych do roku 1989. Por. chociażby: H. Karwacka, *Kształtowanie się oblicza ideowego A. Struga w latach 1902–1909*, „Zeszyty Naukowe UE” 1959, z. 13; *Wspomnienia o Andrzeju Strugu*, wstęp i oprac. S. Sandler, Warszawa 1965; J. Pieszcza-

gdy polityka kulturalna Polski Ludowej była podporządkowana ogólnym zarządzeniom PZPR, wymogom, by dzieło odpowiadało ideologii marksistowskiej³. Wszystkie te zależności wpłynęły na sposób odbioru i interpretacji twórczości literackiej Andrzeja Struga⁴.

Tuż po drugiej wojnie można dostrzec wybuch zainteresowania twórczością autora *Żółtego krzyża*, które w kolejnych latach będzie jednak stopniowo gasło. Jak wylicza Jadwiga Zacharska⁵ w 1945 roku ukazało się 12 artykułów prasowych poświęconych pisarzowi, rok później 16, w roku jubileuszowym – 1947 (dziesiąta rocznica śmierci Struga) aż 24⁶, ale już w latach 1952–55 publikowano maksymalnie dwa teksty rocznie. Intensyfikacja szkiców i studiów o Strugu w latach następnych związana była z kolejnymi rocznicami śmierci pisarza, ale na ogół nie cieszył się on specjalnymi względami po 1945 roku. Zacharska sugeruje, iż mogło tak się stać na skutek niepocholebnej opinii Stefana Żółkiewskiego z 1951 roku o Strugu jako o pisarzu, który odszedł od realizmu krytycznego i nie zbliżył się do realizmu socjalistycznego⁷. W sumie do roku 1989 wydano 7 książek poświęconych autorowi *Miliardów* i setki artykułów, z których połowa dotyczyła jego biografii; były to teksty publikowane w związku z kolejnymi rocznicami urodzin i śmierci. Podkreślić jednocześnie wypada, iż biografię tę traktowano selektywnie – Strug przedstawiany był przede wszystkim jako „socialista i działacz polityczny, krytykujący ustrój i władzę II Rzeczypospolitej”⁸, ale już nie jako mason, człowiek świata filmu czy autor uniwersalnych, pacyfistycznych powieści.

Opracowania z lat 60. i 70. koncentrują się wyłącznie na wczesnej twórczości pisarza i zawierają odniesienia głównie do tekstów o tematyce rewolucyjnej – przykładem może być chociażby książka Samuela Sandlera *An-*

wicz, *Na tropach „Ludzi podziemnych” – Andrzej Strug*, w: *Prozaicy dwudziestolecia międzywojennego*, red. B. Faron, Warszawa 1972; J.Z. Jakubowski, *Wczesne piarstwo Andrzeja Struga (Na przykładzie „Dziejów jednego pocisku”)*, w: tegoż, *Trwałe przymierza*, Warszawa 1988; S. Kryński, *Wizja rewolucji we wczesnej prozie Andrzeja Struga (1902–1912)*, Rzeszów 1989.

³ Por. S. Siekierski, *Zadania literatury*, w: tegoż, *Książka literacka. Potrzeby społeczne i ich realizacja w latach 1944–1986*, Warszawa 1992; Z. Jaroński, *Nadwiślański socrealizm*, Warszawa 1999.

⁴ J. Zacharska, *Przerabianie Struga*, w: *Andrzej Strug. Dzieło i czasy*, red. A. Kargol, Warszawa 2014, s. 241.

⁵ Tamże.

⁶ Prawdopodobnie wynika to faktu, jak zauważa Kamila Budrowska, iż bezpośrednio po wojnie system kontroli i cenzury nie działał jeszcze sprawnie, a ton literaturze polskiej nadają uznani pisarze okresu przedwojennego (jak chociażby Nałkowska czy Staff). Por. tejeż: *Studia i szkice o cenzurze w Polsce Ludowej w latach 40. i 50. XX wieku*, Białystok 2014, s. 6.

⁷ Pr. S. Żółkiewski, *Badania nad literaturą polską. Dorobek, stan i potrzeby*, Warszawa 1951, s. 70.

⁸ J. Zacharska, *Przerabianie Struga*, s. 243.

drzej Strug wśród ludzi podziemnych z 1959 roku⁹. Podobnie jest z artykułami Anny Grajewskiej i Tomasza Burka z tomu *Literatura polska wobec rewolucji* z 1971 roku, aczkolwiek ten drugi badacz w znanej pracy zbiorowej poświęconej prozie lat 1918–1932 z 1975 roku pod redakcją Aliny Brodzkiej i Heleny Zaworskiej docenia innowacyjność *Miliardów*¹⁰. Strug często był porównywany ze swoim duchowym nauczycielem Stefanem Żeromskim¹¹, chociaż Maria Dąbrowska pisała, iż twórczość pisarza wykazywała raczej zbieżności z tekstami Bolesława Prusa¹².

Rok 1989 był ważny ze względu na chronologię wydarzeń związanych ze Strugiem, wtedy bowiem umiera Nelly Strugowa. Data ta nie przyniosła jednakże wyraźnego wzrostu zainteresowania twórczością pisarza. Imponująca aktywność pisarska Struga mogła być jednocześnie przyczyną trudności w odbiorze jego dorobku, bo nie tylko o twórczość literacką chodziło, ale i o polityczną, kinematograficzną czy wolnomularską.

Po roku 1989 w Polsce ukazały się tylko dwie zbiorowe publikacje poświęcone pisarzowi¹³, dopiero kilka lat temu została wydana jego pierwsza biografia¹⁴. Alicja Kisielewska opublikowała książkę poświęconą filmowemu Strugowi, sporadycznie autor *Żółtego krzyża* i jego twórczość byli bohaterami rozdziałów w wieloautorskich monografiach naukowych. Z tej perspektywy znacznie większym powodzeniem cieszyła się twórczość pisarza przed rokiem 1989. Jednak *Miliardy* – jedyna powieść Struga – nie doczekała się edycji po 1945 roku, mimo iż w latach 1945–1989 nie było piszącego o autorze krytyka, który nie poświadczyłby oryginalności tej powieści (o ile oczywiście w swoich rozważaniach ją przywoływał) bądź zaprzeczył nowatorstwu zastosowanych w niej rozwiązań.

Na stan ten mogły wpłynąć co najmniej dwa czynniki, które postaram się poniżej omówić. Następnie scharakteryzuję głosy krytyczne dotyczące utworu, sformułowane przed 1989 rokiem.

- 1) Powieść Struga mogła zostać niewydana, gdyż była utworem nieskończonym.

⁹ Ale też i następujące prace: P. Gdula, *Wstęp*, do: A. Strug, *Ludzie podziemni*, Warszawa 1947; J. Rohoziński, *Wczesna twórczość prozatorska A. Struga*, „Biuletyn Polonistyczny” 1964, z. 21; T. Drewnowski, *Dzieje jednego pocisku*, „Polityka” 1968, nr 6.

¹⁰ T. Burek, *Proza*, w: *Literatura polska lat 1918–1932*, red. A. Brodzka i H. Zaworska, Warszawa 1975, s. 507.

¹¹ W. Kubacki, *Idolum thematis*, w: tegoż, *Lata terminowania*, Kraków 1963, s. 184.

¹² M. Dąbrowska, *Pisma rozproszone*, t. 2, Kraków 1964, s. 419.

¹³ Są to następujące publikacje: *Andrzej Strug*, red. K. Stępnik i M. Gabryś, Lublin 2011 oraz *Andrzej Strug. Dzieło i czasy*, red. A. Kargol, Warszawa 2014.

¹⁴ A. Kargol, *Strug. Miarą wszystkiego jest człowiek. Biografia polityczna*, Warszawa 2016.

- 2) Na brak powojennej edycji *Miliardów* mogła wpłynąć treść utworu, a także jego niejednoznaczna warstwa ideowa.

Na zagadnienie pierwsze odpowiedział już Robert Mielhorski w artykule „*Miliardy*” – *zapoznana powieść Andrzeja Struga z 1996*¹⁵, który sugeruje, iż przyczyną nieuwzględnienia powieści była właśnie jej niekompletność. Krytyk jednakże zauważa, iż dzisiejszy czytelnik znakomicie poradziłby sobie z tą niezamierzoną otwartością tekstu, zwłaszcza że pozytywne opinie na jej temat pojawiły się po wydaniu pierwszego tomu w „Wiadomościach Literackich”, w czasie, gdy nikt się nie spodziewał, iż kolejny tom zostanie dodatkowo opublikowany z rękopisu. Mielhorski stawia pytanie: „Czy brak trzeciego tomu deprecjonuje dwa tomy poprzednie?”, wskazując na poetykę dzieła otwartego, funkcjonującą chociażby w tekstach romantyków, oraz na fakt, iż gdyby nie informacja, że trzeci tom miał się ukazać, raczej nikt w ogóle nie podejrzewałby jego potencjalnego zaistnienia.

Analizując drugi czynnik spróbuję prześledzić najobszerniejsze publikacje poświęcone *Miliardom*. W literaturze po 1945 roku chwalono przede wszystkim to, co podtrzymywało postulaty literatury zaangażowanej zgodnie z rozumieniem ówczesnych władz. Utwory niespełniające założeń literatury socjalistycznej ze względu na eksponowanie w nich sensacji i wątków melodramatycznych pomijano bądź traktowano jako gorsze i niepotrzebne.

Warto jednakże wcześniej zwrócić uwagę na cenzorskie recenzje badane i omawiane przez Kamilę Budrowską, zwłaszcza te pisane przez cenzorów z Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW), gdyż mogą one dać w zarysie odpowiedź na pytanie o powody zatrzymania omawianego utworu po wojnie¹⁶. Jak zauważa Budrowska, pomiędzy 1 lipca 1957 a 15 czerwca 1958 roku, po X Plenum KC PZPR działania cenzury zostały zintensyfikowane, a w związku z tym wydawnictwo Czytelnik zatrzymało pracę nad wydaniem *Miliardów*¹⁷. Ze zgromadzonych i opublikowa-

¹⁵ R. Mielhorski, „*Miliardy*” – *zapoznana powieść Andrzeja Struga*, „*Studia Filologiczne*” 1996, z. 40.

¹⁶ Przeprowadzenie kwerend w zespole Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w odniesieniu do twórczości Struga należy potraktować jako istotny, ze względu na biografię autora i podejmowane w jego twórczości tematy, postulat badawczy. Warto podkreślić, że *Miliardów* nie wymienia się w wykazie książek usuniętych z bibliotek z 1952 roku. Więcej w: [Cenzura PRL]. *Wykaz książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu 1 X 1951*, posłowie Z. Żmigrodzki, Wrocław 2002.

¹⁷ K. Budrowska, *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958*, Białystok 2009. Czytaj także: *taż*, *Studia i szkice*.

nych przez badaczkę w częściach i całościach cenzorskich recenzji wynika, że cenzorom zazwyczaj nie podobały się (i mogły nie spodobać w *Miliardach*) między innymi: „mglistość i atmosfera nieświadomości”¹⁸, obraz chaosu, elementy antyrosyjskie, żydowskie spiski, brak wiary w jakiegokolwiek idee, nadmierne skupianie się na ludzkich namiętnościach, erotyzmie, przedstawianie jednostek społecznych, ogólny pesymizm utworu, katastrofizm, obraz przeszłości niepasujący do aktualnego światopoglądu. Potępiano jakiekolwiek ślady nacjonalizmu i brak pozytywnie przedstawianych Polaków¹⁹. Inne zarzuty cenzorów to przykładowo: „piętnowanie wybranych tematów (np. niektórych treści historycznych, religijnych), odrzucanie skomplikowanej, awangardowej poetyki”²⁰, odrzucenie pesymistycznej wymowy dzieł literackich, aspektów religijnych, pokazywanie negatywnych stron rzeczywistości, nędzy ludzkiej. Cenzorzy przyglądali się też opisom procesów historycznych XX wieku²¹. Większość z wymienionych elementów można odnaleźć i w *Miliardach*, ale mają one charakter głównie kontekstowy, a także minimalnie wpływają na wymowę powieści. Przykładowo Hiriam Fenn, jedna z postaci dalszego planu, wierzy w nadejście socjalizmu, który zwalczy kult bogactwa i nędzy. Jego marzenia narrator kwituje dyskretną ironią, ukrytą w słowach „szczęśliwy Hiriam, którzy wierzy...”²². Ironia jest obecna także w opisie Lota Boltera, „poety proletariatu i rewolty”²³. W powieści pojawia się również Rosja, która nie wykorzystuje swojej szansy stania się przewodniczką narodu wobec upadku starej Europy, „skłóconej, ubogiej i wycieńczonej”, jak ją określa Strug. Groteskowy jest także Eddy Wychgram, reprezentujący typ zabiedzonego rewolucjonisty rodem z pierwszych tekstów Struga, oskarżający sowiecką Rosję o zdradę ideałów, oraz profesor Borowiczenko, komunikujący się z otoczeniem przez swoje, jak nazywa to pisarz, „wykłady propagandowe”, w których nie ma miejsca na żadne doczesne postawy i światopoglądy, takie jak komunizm i socjalizm. Van der Zypen, inny wizjoner z *Miliardów*, marzy o konflikcie między USA a Rosją Sowiecką. Uparty cenzor mógłby zakwestionować religijne nawrócenie Lucy, innym niepokojące mogły wydać się wybrane szczegóły życia w wielkiej metropolii; seks i pornografia pojawiają się w ważnym dla fabuły nowojorskim jazzowym klubie „Uistiti”, w którym występuje jako Ina Barnato, polska Żydówka („wysoka

¹⁸ K. Budrowska, *Studia i szkice*, s. 18.

¹⁹ K. Budrowska, *Literatura i pisarze*, s. 41–43.

²⁰ K. Budrowska, *Studia i szkice*, s. 97; *Literatura i pisarze*, s. 27–39.

²¹ K. Budrowska, *Literatura i pisarze*, s. 63–64.

²² A. Strug, *Miliardy*, t. 1, Warszawa 1937, s. 36.

²³ Tamże, s. 143.

i węzowa”²⁴), odgrywająca scenę oddania się złotemu posągowi Cielca. Pozytywnie opisywani są przestępcy kradnący złoto z wielkiego banku czy demoniczny morderca i uwodziciel Chuan. A skoro o Żydach mowa, to Strug pisał o oburzeniu świata na wywołany przez nich kryzys giełdowy – to również mogło być niepokojące. Być może też cenzorom nie spodobała się polifoniczna, otwarta forma powieści oraz zawarte w niej elementy naturalistyczne czy biografia pisarza-legionisty²⁵.

Opublikowanych recenzji i artykułów poświęconych *Miliardom* nie było dużo, na co wpływ też mogło mieć, jak już wspominałem, to, że Czytelnik nie uwzględnił interesującej mnie powieści Struga wśród wydanych w latach 1956–63 utworów pisarza (nie znalazły się wśród nich również *Chimera* i *Mogła nieznanego żołnierza*). Brak tej powieści jest też o tyle dziwny, iż po wojnie opublikowano książkę *Pieniądz*, która zawiera główne wątki kontynuowane później właśnie w *Miliardach*. To *Miliardy* przedstawiają działania szeregu bohaterów, którzy pojawili się już w *Pieniądzu*, wydanym ponownie w 1957 roku. Dodatkowo – w zapiskach Struga *Miliardy* nazywane są „*Pieniądzem nr 2*”, „*drugim Pieniądzem*”, „kontynuacją tematu z roku 1913–1914”. Powyższe uwagi świadczą o konieczności traktowania obu części jako całości, a brak wydania *Miliardów* uniemożliwia ich syntetyczną lekturę.

O *Miliardach* nie wspomina słowem w popularnej biografii pisarza z 1962 roku Marek Ruszczyk²⁶, ale nie pisze on również o *Kluczu otchłani*, *Żółtym krzyżu*, *Wielkim dniu*, *Kronice świeciechowskiej*, przywołując jedynie najwcześniejsze teksty Struga. O powieści tej nie ma wzmianki w najlepszej po 1945 roku publikacji poświęconej Strugowi, czyli w wydanej w 1981 roku książce *Proza Andrzeja Struga*²⁷ pod redakcją Tadeusza Bujnickiego i Stanisława Gębali, w której znalazły się artykuły między innymi Krystyny i Krzysztofa Kłosińskich, Jerzego Paszka, Wojciecha Ligęzy, Krystyny Kralowskiej-Gątkowskiej. Podkreślić jednak należy, iż wszystkie rozprawy z tej publikacji mają charakter nowatorski.

W tym miejscu chciałbym przytoczyć pewien fakt z biografii pisarza omówiony przeze mnie w innej publikacji²⁸. W grudniu 1932 roku Strug wygłosił w Łodzi odczyt pod tytułem *Między wczoraj a jutrem*, w którym za-

²⁴ Tamże, s. 47.

²⁵ Obecność tego wątku mogła przyczynić się do zatrzymania wiersza Władysława Broniewskiego *Na śmierć Andrzeja Struga*, przez cenzurę w 1952 r. Szerzej pisze o tym Budrowska w cytowanej książce *Literatura i pisarze*, w rozdziale *Władysław Broniewski bez cenzury. 1949–1955*.

²⁶ M. Ruszczyk, *Andrzej Strug*, Warszawa 1962.

²⁷ *Proza Andrzeja Struga. Studia*, red. T. Bujnicki i S. Gębala, Kraków 1981.

²⁸ M. Kochanowski, *Melodramatyzm i powieść. Od rytuału do sensacji (Żeromski, Mniszkówna, Strug)*, Białystok 2015, s. 262–270.

wał analizę współczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej na świecie²⁹. Tytuł wystąpienia podkreślał przejściowość, odczucie niepewności i brak wartości w świecie, a sam wykład dotyczył okresu pozbawionego porządku i norm. Tekst odczytu się nie zachował, ale w materiałach pozostawionych przez pisarza³⁰ znajduje się niepublikowany, szesnastostronicowy zeszyt, zawierający robocze notatki autora do planowanych *Miliardów*. Całość refleksji Struga ma charakter wybitnie pesymistyczny, planowana powieść rozgrywać się będzie w przededniu wielkiego kataklizmu dziejowego: „Nadchodzi okres zdziczenia... ja to nazywam okresem walki wręcz, walki otwartej, czyli wojny totalnej”³¹. Strug notuje, iż jego zamierzeniem jest opisanie rozpadu dotychczasowego świata, będącego „złudzeniem normalności”³².

Przywołanie tego wystąpienia i notatek pisarza wydaje mi się istotne dla powojennego zrozumienia obecności powieści w refleksji krytycznej. *Miliardy* mogły nie cieszyć się popularnością nie tylko dlatego, iż powieść przedstawiała wrogą władzy, aczkolwiek krytycznie opisaną krainę – Amerykę, ale i być może z tego powodu, że przyszłość była w ujęciu Struga okresem pesymistycznym, niezależnie od ideologii, panującego ustroju i czynników ekonomicznych. Przyszłość, jakkolwiek, po prostu stanowiła zagrożenie.

Strug zawsze był zainteresowany problematyką związaną z jutrem, wydarzenia z teraźniejszości są u niego pewnym projektem, punktem wyjścia do analizy przyszłości. W opracowanym przez Stanisława Kryńskiego tomie *Ostatnie listy* z 1986 roku tematyka związana z „jutrem” jest niezwykle istotna: „Jutro! Nareszcie zjawi się coś, co postawi granicę między dwoma okresami naszego życia. Stanie się jasnym dla nas wszystkich, że przeszłość zamyka się i oddala, że nadchodzi czas nowy, w który wstąpić ma każdy z odrodzoną, odnowioną duszą”³³. Jak wspomina January Grzędziński Strug był człowiekiem niezwykle wrażliwym na przemiany, „jakie niosła historia”³⁴. Powojenni badacze jego twórczości podkreślają, iż w ostatnich latach

²⁹ Nie zachował się stenogram z samego odczytu, sporządzony przez E. Ajnenkla, o jego treści wiemy przede wszystkim ze streszczenia dokonanego przez Bolesława Dudzińskiego. Por. B. Dudziński, *Fragmenty wspomnień*, w: *Wspomnienia o Andrzeju Strugu*, wstęp i oprac. S. Sandler, Warszawa 1965, s. 187. Próbę oddania atmosfery wykładu Struga stworzył M. Ruszczyk w książce *Andrzej Strug*, s. 250–251.

³⁰ Archiwum w Muzeum Andrzeja Struga, oddział Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, nr inw. 527.

³¹ Tamże, notatka z 19 czerwca, 1932 r., s. 10.

³² Tamże, notatka z 18 czerwca 1932 r., s. 3.

³³ A. Strug, *Ostatnie listy. Opowiadania i szkice*, oprac. S. Kryński, Warszawa 1986.

³⁴ J. Grzędziński, *Spotkania i rozstania ze Strugiem*, w: *Wspomnienia o Andrzeju Strugu*, oprac. S. Sandler, Warszawa 1965, s. 131.

pisarz odnosił się krytycznie do wszelkich wydarzeń historycznych i społecznych³⁵. Żona artysty wspominała, iż pod koniec życia zintensyfikowało się w postawie Struga poczucie krzywdy i ludzkiej niedoli³⁶.

Samuel Sandler, już we wczesnych pracach poświęconych powieści, piętnuje wszystko, co nie mieści się w programie socrealizmu: naturalizm, psychologizm, estetyzm, a w „nierewolucyjnej” spuściznie Struga dostrzega przede wszystkim manierystyczne nadużywanie stylu młodopolskiego³⁷ powstałe na skutek porzucenia tematyki związanej z „doświadczeniami ludzi podziemnych”³⁸.

Interesujący jest też tekst Juliana Krzyżanowskiego zatytułowany *Dwie powieści Andrzeja Struga*³⁹. Badacz ogłosił swój artykuł w 1937 roku, a więc w czasie, gdy ukazał się tylko jeden tom *Miliardów*, a w 1963 przedrukowano go bez zmian z uwagami o jednym jak do tej pory opublikowanym tomie. Krytyk podkreślał, iż *Miliardy*, podobnie jak wcześniejszy *Pieniądz*, dotyczą kapitalizmu. Pisał o „lepie sensacji” i zauważał, że „może stać się [ona – dop. M.K.] elementem artystycznym, jak stawała się nim wielokrotnie w dziejach romansu realistycznego i zwłaszcza naturalistycznego”⁴⁰. Krzyżanowskiemu całkowicie jednak nie przeszkadzał brak tomów kolejnych, gdyż już w tym jednym wydanym widział oznaki holistycznego światopoglądu. Chwalił *Miliardy* za poruszenie tematyki uniwersalnych mechanizmów władzy i pieniądza, za wyjście poza bezpieczny krąg lokalnych problemów, powieść jest dla niego dowodem, iż „literatura polska nie utonęła całkowicie w pracowitych analizach drobiazgow i drobiażdzków szarej codzienności, że miała ambicje oddychania powietrzem regionów nieco wyższych, tych, w których sprawy jednostek zlewają się ze sprawami zbiorowości, a sprawy lokalne – ze sprawami świata”⁴¹.

³⁵ Por. J. Maliniak, *W służbie obowiązku*, w: *Wspomnienia o Andrzeju Strugu*, s. 200.

³⁶ N. Strugowa, *Fragmenty wspomnień*, w: *Wspomnienia o Andrzeju Strugu*, s. 241.

³⁷ Paradoksy estetycznych i literackich odczytań prozy Struga oraz rozbieżności interpretacyjne występujące w ocenie tych samych dzieł przez różnych krytyków omówili K. i K. Kłosińscy w szkicu *Proza Struga: między modernizmem a dwudziestolecie*. *Próba interpretacji*, w: *Proza Andrzeja Struga. Studia*.

³⁸ S. Sandler, *Andrzej Strug wśród ludzi podziemnych*, Warszawa 1958, s. 318. Na obecność młodopolskiego manieryzmu w twórczości Struga zwracał również uwagę A. Kijowski w: *Nowa powieść Andrzeja Struga*, w: tegoż, *Arcydzieło nieznane. Szkice*, Kraków 1964, s. 18.

³⁹ J. Krzyżanowski, *Dwie powieści Andrzeja Struga*, w: tegoż, *W kręgu wielkich realistów*, Warszawa 1963.

⁴⁰ Tamże, s. 290.

⁴¹ Tamże, s. 293.

Bogdan Pięczka, inny badacz prozy Struga⁴², w 1987 roku zwracał uwagę na melodramatyczne i przygodowo-sensacyjne motywy fabularne, modyfikujące fabułę jego powieści (*Pieniądza, Fortuny kasjera Śpiewankiewicza, Żółtego krzyża i Miliardów*):

U podstaw pierwszego z nich leżą zwykle takie elementy jak silne oddziaływanie emocjonalne, polaryzacja postaw moralnych oscylująca w kierunku manichejskiej dychotomii dobra i zła, krańcowe stany istnienia, sensacyjność wydarzeń, przewaga stanów uczuciowych nad intelektualnymi czy wreszcie przesunięcie konfliktów wewnętrznych na rzecz komplikacji w układach międzyosobowych, prowadzące często do ujęć schematycznych⁴³.

Pięczka o *Miliardach* pisze sporo, być może dlatego, iż wybrał dla swoich analiz konteksty związane z sensacyjnością powieści, które to nie wymagały poruszania trudnych, zaangażowanych politycznie tematów.

Jedną ze schyłkowych dla czasów PRL interpretacji utworu przedstawił Henryk Michalski w swojej biografii literackiej z 1988 roku⁴⁴, w książce, której chciałbym poświęcić więcej miejsca, gdyż jest to nie tylko najobszerniejsze po 1945 omówienie literackiej spuścizny Struga, ale i samych *Miliardów*. Już w drugim zdaniu swojej monografii Michalski zauważa, że Strug „był wiecznym rewolucjonistą”⁴⁵, sugerując, iż to właśnie stosunek pisarza do szeroko rozumianej rewolucyjności modyfikuje pozostałe pola jego twórczości literackiej, dopiero zaś później wspomina o *Zakopanoptikonie*, czyli o tekście, który nie ma nic wspólnego z żadną ideą rewolucji. Michalski, podobnie jak poprzednicy, również dokonuje pewnych przemilczeń, omawia wprawdzie utwory pominięte przez Ruszczyca z *Miliardami* włącznie, ale czyni to w sposób nieproporcjonalny. Większość jego rozważań zajmuje bowiem analiza tekstów rewolucyjnych pisarza oraz akcentowanie krytycznego podejścia do ustroju II RP i postrzeganie świata przez „teorię walki klas”⁴⁶. Michalski odbiera powieść Struga wyłącznie przez pryzmat kryzysu ekonomicznego i kapitalizmu, opisany tam impas, według niego, nie różni się od konfliktu wojennego.

Większość analiz Michalskiego, zarówno jeśli chodzi o *Milliardy*, jak i o wcześniejszy *Pieniądz*, dotyczy piętnowania opisanego przez Struga kapitalizmu, który przedstawiony jest negatywnie i obarczony odpowiedzialnością za zezwierżenie stosunków międzyludzkich, wszechwładzę pieniądza,

⁴² Por. B. Pięczka, *Proza narracyjna Andrzeja Struga*, Wrocław 1987, s. 134.

⁴³ Tamże, s. 169.

⁴⁴ H. Michalski, *Andrzej Strug*, Warszawa 1988.

⁴⁵ Tamże, s. 5.

⁴⁶ J. Zacharska, *Przerabianie Struga*, s. 247.

degenerację relacji zawodowych. Michalski docenia krytyczny opis imperia-
lizmu amerykańskiego oraz dekonstrukcję mitu *self-made mana*, który miał
przyćmić prowadzony bez skrupułów wzrost wielkich rodzinnych biznesów
(Rockefellerowie). Strug, według krytyka, demaskuje środowisko kapitali-
styczne, przedstawiając pustkę i spotwornienie jego czołowych reprezentan-
tów, opisane już w *Pieniądzu*, ale w spotęgowanej wizji zanalizowane także
w *Miliardach*.

Michalski pisze o egzotyzmie ostatniego tekstu Struga, polegającym na
jego przeładowaniu publicystyką, retoryką i anegdotą. Zarzuca powieści zbyt
dużą dawkę naturalizmu oraz nurzanie się w chorobliwym prymitywizmie,
prowadzącym do niemalże apokaliptycznego ukazania kresu dążeń jednostki
pragnącej zmienić świat. Zwraca uwagę, iż zamknięte są dzieje tylko jednej
postaci – rewolucjonisty profesora Borowiczenki, zesłańca, bojownika o po-
lepszenie losu zwykłych ludzi. Bohater jest rozdarty między caratem i rewo-
lucją. Michalski interpretuje postać Borowiczenki jako realizację mitu rewo-
lucjonisty, ale niewierzącego w przyszłość własnej rewolucji.

W tego typu sposobie interpretacji tekstu Struga tkwią moim zdaniem
przyczyny nieuwzględniania powieści po 1945. Pisarz przedstawia bowiem
nie tylko nieuniknioną katastrofę systemu kapitalistycznego, ale i koniec ta-
kich pojęć, jak socjalizm czy komunizm, które stały się w różnym natężeniu
częściami składowymi powojennej ideologii. Pomijanie *Miliardów* wynikało
też być może z tego, iż – wbrew twierdzeniom krytyków – Strug nie przedsta-
wiał wyłącznie niszczącego działania systemu kapitalistycznego w ówczesnej
postaci; sądzę, że chodzi raczej o katastrofę sygnalizowaną w innych wystą-
pieniach, publicystyce i notatkach pisarza, polegającą na wyczerpaniu się
wszystkimi możliwościami rozwiązania sytuacji kryzysowych w związku z na-
prawą świata: „Cały świat miotał się, burzył się, kłócił i w końcu nic nie
mógł i nic nie wiedział”⁴⁷. Taka wizja mogła się po prostu nie podobać. Strug
nigdzie nie udziela jednoznacznej odpowiedzi, lecz jedynie sygnalizuje, kry-
tykuje oraz poddaje w wątpliwość wszystkie rozwiązania. Świat *Miliardów*
jest bowiem niebezpieczny i nieprzewidywalny. W zasadzie wszystkie teorie
i postaci, które pisarz przywołuje, można zestawić z katastrofą, pojawia się
jeszcze złowroga organizacja N.I.R.A, mówi się o spisku żydowskiej finan-
sjery. Każda postać jest w tej powieści tragiczna: Lucy Slazenger, rozchwiana
własnymi przeżyciami, przepojony wątpliwościami Shurman, pokazujący, iż
posiadanie bogactwa nie daje nikomu szczęścia, a jedynie wzmaga uczucie
niepewności i zagrożenia. Strug „testuje” poglądy swoich postaci, w tym

⁴⁷ A. Strug, *Miliardy*, t. 2, Warszawa 1938, s. 19.

i rewolucyjną koncepcję przywołanego Borowiczenki. Żadnej nie daje jednak prawa do ostatecznego decydowania o rzeczywistości, wszystkie są zaledwie konceptami już gdzieś wykorzystanymi, ułomnymi i nienadążającymi za rzeczywistością.

Zakończenie

W dwudziestowiecznej recepcji Andrzej Strug był pisarzem stopniowo zapominanym. Po 1945 roku ocalenie tej pamięci odbyło się w ramach selekcji materiału pozostawionego przez pisarza i to właśnie ten materiał, związany z wiwisekcją ludzi podziemnych, rewolucji, problemów antykapitalistycznych został dostosowany do potrzeb ideologii i propagandy. Dziś Strug-literat jest praktycznie nieobecny, chociaż można zaobserwować wzrost zainteresowania jego zaangażowaniem wolnomularskim czy kinematograficznym. Ten chwilowy i dość powierzchowny renesans kilku dziedzin aktywności Struga związany jest, jak sądzę, z lansowaną w mediach modą na dwudziestolecie. Niebywałą zasługę w przywracaniu pamięci o pisarzu ma Muzeum im. Andrzeja Struga, warszawski oddział Muzeum Literatury.

Strug miał modelowy życiorys dla władzy po 1945 roku: udział w opozycji antysanacyjnej, potępienie poglądów Romana Dmowskiego, działalność w loży, która mogła się kojarzyć z jego antyklerykalizmem. Dlaczego jednak został zapomniany? Jak pisze Anna Kargol, współczesna biografka pisarza, a pod tymi słowami również i ja się podpisuję:

Przyczyn zapewne jest wiele. Konsekwencja jego postawy, wyrażająca się w niekonsekwencjach przynależności partyjnych dziś jest dalece niezrozumiała. Trudno dziwić się, że zmienność legitymacji partyjnych postrzegana jest pejoratywnie... Zaś ponadczasowe hasła stawiania sensu prawa ponad jego literę, rozumienia w szerszym kontekście wielkich dziejowych procesów i łączenia ich z postawami ludzkimi, służba publiczna czy służba społeczeństwu to w ogromnej mierze wartości dziś bliskie nielicznym⁴⁸.

Bibliografia

Budrowska Kamila (2009), *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

⁴⁸ A. Kargol, *Miarą wszystkiego jest człowiek*, s. 321.

- Budrowska Kamila (2014), *Studia i szkice o cenzurze w Polsce Ludowej w latach 40. i 50. XX wieku*, Białystok: Alter Studio.
- Bujnicki Tadeusz, Gębala Stanisław [red.] (1981), *Proza Andrzeja Struga. Studia*, Kraków: PWN.
- Burek Tomasz (1975), *Jaka niepodległość? Wokół dylematu odrodzonego państwa. Andrzej Strug i Juliusz Kaden-Bandrowski*, w: *Literatura polska 1918–1975*, t. 1, red. A. Brodzka, H. Zaworska, S. Żółkiewski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 507–525.
- Jakubowski Jan Zygmunt (1963), *Wczesne piarstwo Andrzeja Struga. (Na przykładzie „Dziejów jednego pocisku”), „Przegląd Humanistyczny”, nr 4, s. 49–58.*
- Jarosiński Zbigniew (1999), *Nadwiślański socrealizm*, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Karwacka Helena (1959), *Kształtowanie się oblicza ideowego A. Struga w latach 1902–1909*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, z. 13, s. 145–160.
- Kijowski Andrzej (1964), *Nowa powieść Andrzeja Struga*, w: A. Kijowski, *Arcydzieło nieznanne*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 13–22.
- Kisielevska Alicja (1998), *Film w twórczości Andrzeja Struga*, Białystok: Trans Humana.
- Kochanowski Marek (2015), *Melodramatyzm i powieść. Od rytuału do sensacji (Żeromski, Mniszkówna, Strug)*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kryński Stanisław (1989), *Wizja rewolucji we wczesnej prozie Andrzeja Struga (1902–1912)*, Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie.
- Krzyżanowski Julian (1963), *W kręgu wielkich realistów*, Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Kubacki Waław (1963), *Idolum Thematis*, w: W. Kubacki, *Lata terminowania, Szkice literackie 1932–1962*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Michalski Henryk (1988), *Andrzej Strug*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Miller Jan Nepomucen (1964), *Andrzej Strug*, w: J.N. Miller, *Bez kropki nad „i”*, Warszawa: PIW, s. 394–406.
- Pieszczachowicz Jan (1969), *Czytając Struga*, „Miesięcznik Literacki”, nr 5, s. 70–73.
- Pieszczachowicz Jan (1972), *Na tropach „Ludzi podziemnych” – Andrzej Strug*, w: *Prozaicy dwudziestolecia międzywojennego*, red. B. Faron, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, s. 617–660.
- Pięczka Bogdan (1987), *Proza narracyjna Andrzeja Struga*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rohoziński Julian (1973), *Andrzej Strug*, w: *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 5, t. 3: *Literatura okresu Młodej Polski*, red. K. Wyka, A. Hutnikiewicz, M. Puchalska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 181–222.
- Rosiak Elżbieta (1964), *Andrzej Strug jako krytyk literacki*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska”, t. 16, s. 127–159.
- Ruszczyc Marek (1962), *Andrzej Strug*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sandler Samuel (1958), *Tajemnice „Żółtego krzyża”, „Prace Polonistyczne”, seria 14*, s. 109–124.
- Sandler Samuel (1959), *Andrzej Strug. Wśród ludzi podziemnych*, Warszawa: Czytelnik.
- Sandler Samuel [wstęp, oprac.] (1965) *Wspomnienia o Andrzeju Strugu*, Warszawa: PIW.
- Stępnik K, Gabrys M. [red.] (2011), *Andrzej Strug*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Strug Andrzej (1937–1938), *Miliardy*, t. 1–2, Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Strug Andrzej (1986), *Ostatnie listy. Opowiadania i szkice*, oprac. S. Kryński, Warszawa: „Książka i Wiedza”.
- Wierzewski Wojciech (1973), *Doświadczenie kinematograficzne Andrzeja Struga*, „Przełęcz Humanistyczny”, nr 2, s. 73–93.
- Zacharska Jadwiga (2014), *Przerabianie Struga*, w: *Andrzej Strug. Dzieło i czasy*, red. A. Kargol, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, s. 241–255.
- Żółkiewski Stefan (1951), *Badania nad literaturą polską. Dorobek, stan, potrzeby*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

The Reception of *Miliardy* by Andrzej Strug after 1945

Abstract

This article examines the post-1945 reception of the work by Adam Strug – *Miliardy*. The posthumous novel presents the lives of several protagonists living in New York during the Great Depression (1929–1933). The article discusses the critical remarks formulated in the years 1945–1989, when the cultural policy of the Polish People’s Republic was politically subjugated to Marxist ideology. All those interconnections bore upon the reception and interpretation of Andrzej Strug’s literary works.

Keywords: novel, interwar period, Polish People’s Republic, literary criticism, cultural policy